

Göktürk Tarihinin Meseleleri :

BİLGE TONYUKUK'UN ÂBİDELERİNİN TARİHLENDİRİLMESİ ÜZERİNE

OSMAN F. SERTKAYA

Tonyukuk âbideleri bu güne kadar bütünü ile, Radloff¹, Thomsen², Orkun³, Malov⁴, Aalto⁵, Giraud⁶, Stebleva⁷, Tekin⁸, Ergin⁹, Aydarov¹⁰ ve Şükürov-Meherremov¹¹ tarafından, 11 kere yayınlanmıştır. Hirth¹², Klyaştorıny¹³, Şçerbak¹⁴, Mori¹⁵, Zieme¹⁶, Hazai¹⁷, Clauson¹⁸, Tezcan¹⁹ ve

1 W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die Inschrift des Tonjukuk*, Zweite Folge, S. - Petersburg, 1899.

2 V. Thomsen, «Turcica», *MSFOu*, 37, Helsinki, 1916, s. 1-108; V. Thomsen, «Alttürkische Inschriften aus der Mongolei», *ZDMG*, 78, Leipzig 1924-1925, s. 121-175; V. Thomsen, «Mogolistan'daki Türkçe kitâbeler», *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1935, s. 81-118.

3 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936.

4 S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, M. -L. 1951.

5 P. Aalto, G. J. Ramstedt and J. G. Granö, «Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei», *JSFOu*, LX/7, Helsinki 1958, s. 3-91.

6 R. Giraud, *L'Inscription de Bain-Tsolto*, Paris 1961.

7 I. V. Stebleva, *Poeziya Tyurkov VI-VIII. vekov*, Moskova 1965.

8 T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington 1968.

9 M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

10 G. Aydarov, *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata 1971.

11 E. Ç. Şükürov - A. M. Meherremov, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı 1976.

12 Friedrich Hirth, «Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk», *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die Inschrift des Tonjukuk*, S. - Petersburg 1899.

13 S. G. Klyaştorıny, «Tonyukuk-Aside yuan'çjen», *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1966, s. 201-205.

14 A. M. Şçerbak, «O secetanii odça : borça v runičeskih nadpisyah», *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1975/6, s. 88-90.

Sertkaya²⁰ tarafından yazılan müstakil araştırmalarda da Tonyukuk âbidelerindeki bir çok meseleler üzerinde durulmuştur.

Tonyukuk âbideleri ile ilgili ilk ve en önemli problem, şüphesiz ki Tonyukuk'un kimliği, doğum-ölüm tarihleri ve âbidelerinin yazılış tarihidir.

Bilge Tonyukuk'un kimliği :

Tonyukuk'un kimliği üzerinde ilk duran Friedrich Hirth²¹ dir. Hirth'den sonra İwasa²², Klyaştorıy²³ ve Mori²⁴, Tonyukuk'un kimliği konusunda değerli açıklamalarda bulunmuşlardır. Kısacası, *Tonyukuk* kelimesinin mânâsı, bu kelimenin Çince karşılığı kabul edilen *yüan-şjen* ke-

15 M. Mori, «A-shih-te Yüan-Chên ve Tonyuquq», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1-4, İstanbul 1973, s. 87-93.

16 P. Zieme, «Neue Funde zur Geschichte der Türken in der Mongolei» *Das Altertum*, 18 (1972), s. 255-258.

17 G. Hazai, «Sur un passage de L'Inscription de Tonyuquq», *Turcica*, Revue d'Études Turques, II, Paris 1970, s. 24-31 (Almancası için bk. «Zu einer Stelle der Tonyukuk-Inschrift», *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Berlin 1974, s. 265-269).

18 Sir G. Clauson, «Some notes on the Inscription of Toñuquq», *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 125-132 (Türkçe tercümesi için bk. «Tonyukuk âbidesi hakkında bazı notlar», *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, İstanbul 1976, s. 141-148).

19 S. Tezcan, «Tonyukuk yazıtında bir kaç düzeltme», *TDAY-Belleten 1976*, s. 173-181.

20 Osman F. Sertkaya, «The First Line of the Tonyukuk Monument», *Central Asiatic Journal*, XXIII/3-4 (1979), s. 288-292 (Türkçesi için bk. «Tonyukuk âbidesi üzerine üç not, I. Tonyukuk âbidesinin ilk satırı», *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1980), s. 166-169); «Muss es Çölgi Az eri oder Çöl(l)üg iz eri heissen?», *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 3 (1979), Cambridge, s. 291-294 (Türkçesi için bk. «Tonyukuk âbidesi üzerine üç not, II. «Çölgi (A)z (e)ri mi? - «Çöl(l)(ü)g iz (e)ri mi?», *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1980), s. 170-174); «A note on the adjectival compound *kız koduz* on the Tonyukuk Monument», *Turcica*, Revue d'Études Turques, XI (1979), s. 180-186 (Türkçesi için bk. «Tonyukuk âbidesi üzerine üç not, III. Tonyukuk âbidesindeki *kız-koduz* sıfat tamlaması üzerine», *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1980), s. 175-182); «Muss es «İnel Kağan» oder «İni İl Kağan» heissen?», *Materialia Turcica*, III, Bochum 1978, s. 16-32. (Türkçesi için bk. «İnel Kagan» mı? - «İni İl Kagan» mı?» *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 397-417).

21 Friedrich Hirth, bk. not 12.

22 Seiichirô İwasa, «Tokketsu no Fukkô ni tsuite (Göktürk İmparatorluğu'nun yeniden kurulması üzerine)», *İwasa Seiichirô İkô*, Tokyo 1936.

23 S. G. Klyaştorıy, bk. not 13.

24 M. Mori, bk. not 15.

limesinin yardımı ile çözülmüş, keza âbidelerindeki ünvanları ve bu ünvanlardaki anakronizm meseleleri de bu âlimler tarafından halledilmiştir.

Bu güne kadar devam eden problem, Tonyukuk'un, doğum-ölüm tarihleri ile âbidelerinin dikiliş tarihidir.

Bilge Tonyukuk'un doğum tarihi :

Liu Mau-tsai, 716 yılı hadiselerini Çin kaynaklarından nakl ederken, Tonyukuk'un 716 yılında yetmiş yaşının üzerinde olduğunu söyler²⁵.

Sir Gerard Clauson, Liu Mau-tsai'deki bu kayda dayanarak, Tonyukuk'un 646 yılında doğmuş olması gerektiğini zikreder²⁶.

Louis Bazin de, Mau-tsai'deki aynı kayda dayanarak, 647 yılını, Tonyukuk'un doğum tarihi olarak kabul eder²⁷.

Bilge Tonyukuk'un ölüm tarihi :

Tonyukuk âbidelerinde 710-711 yıllarından sonraki hadiseler anlatılmaz. Sadece ikinci taşın sonunda Türk Bilge Kağan'ın Türk milletini idare ettiği zikredilir²⁸. Dolayısıyla Tonyukuk âbideleri, çeşitli araştırmacılar tarafından, Bilge Kağan'ın tahta çıkış yılı olan 716 veya daha önceki yahut daha sonraki bir tarihte dikilmiş kabul edilmektedir.

Çin kaynaklarının kayıtlarına göre, Bilge Kağan 725 yılında Çin elçilik heyetini kabul ederken, maiyetinde eşi (Bilge Kağan'ın Katun'ı Tonyukuk'un kızıdır), Katun'un babası olan Tonyukuk ve Bilge Kağan'ın küçük kardeşi Köl Tigin de hazır bulunmaktaydı²⁹. Hadise aynen şöyledir: «İmparator Hsüan-tsung, doğu gezisini ve bir Göktürk vezirinin de bu

25 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, s. 170-171.

26 Sir G. Clauson, «Some notes...», s. 126 (Türkçe terc. s. 142).

27 Louis Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievauux*, Lille 1974, s. 207. Il eut encore des fonctions importantes sous son successeur Mo-tch'o (Kappan Kagan), qui régna de 691 a 716. Sa fille fut donnée en mariage au fils d'El-teriş, le futur Bilgä kagan. Septuagénaire quand ce dernier prit le pouvoir en 716, il était donc né vers 647.

28 Tonyukuk, ikinci taş, Kuzey yüzü, satır 4 (62) : *Türk Bilge Kağan Türk Sir bodunug Oğuz bodunug igidü olurur*.

29 Liu Mau-tsai, s. 227. Mo-ki-lien gab ein Festmal. Er sass mit der Khatun, K'üe T'ê-lê (-Tegin) und Tun-yü-ku in einem Zelt und sprach zu (Yüan) Tschen.

geziye katılmasının lâzım olduğunu bildirmek için, o zaman Çin devlet hiyerarşisinde Chung-shu-chih-shêng derecesine sahip olan vezir Yüan Chên'e vekil Hung-lu-ch'ing ünvanını verdi ve onu Çin elçisi olarak Göktürlere gönderdi. Bilge Kagan, karısı, Kül Tegin, Tonyukuk ve öbürleriyle birlikte otağında çevre şeklinde oturup, Çin elçisi Yüan Chên'e içkili bir ziyafet verdi»³⁰.

Bu ibâreye dayanan araştırmacılar, Tonyukuk'un 716'dan sonra en az dokuz yıl daha yaşadığını kabul ederler³¹ ve kesin bir ölüm tarihi vermezler³². Sadece L. Bazin, Tonyukuk'un aşağı-yukarı 80 yaşında ölmüş olacağını söyler ki bu da 726-727 yıllarına tekabül eder³³.

Bilge Tonyukuk âbidelerinin dikilme tarihi :

Bilge Tonyukuk âbideleri yanyana dikilmiş iki taştan ibârettir. Birinci taşta 35, ikinci taşta ise 27 satır bulunmaktadır. Her iki taştaki toplam satır sayısı 62'dir.

Tonyukuk külliyesinde 1957 yılında yapılan kazılar sonunda, 4 satırlık bir metin parçası daha bulunmuştur³⁴.

Tonyukuk âbideleri, Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinin dikildiği yerden 300 km kadar doğuda dikilmiş olmasına rağmen, ilim âleminde Köl Tigin ve Bilge Kagan âbideleriyle birlikte, *Orhun âbideleri* adı ile anılmıştır.

Tonyukuk âbideleri, Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinden bazı hususlarda ayrılmaktadır. Bu hususları şöyle sıralayabiliriz.

a) *Şekil hususiyeti olarak* : Köl Tigin ve Bilge Kagan âbideleri tek taş olarak, Tonyukuk âbideleri ise iki taş olarak dikilmiştir.

30 Chang Jên-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler -Ts'é-fu yüan-kuei ve Tzu-chih t'ung-chien'e göre- (618-745)*, Taipei 1968, s. 181.

31 Sir G. Clauson, «Some notes...», s. 126 (Türkçe terc. s. 142).

32 Sir G. Clauson, «Some notes...», s. 132 (Türkçe terc. s. 148).

33 Louis Bazin, s. 207. Les annales chinoises, qui suivent alors année par année les événements concertant les T'ou-kiue, ne parlent plus ensuite de lui, ce qui laisse supposer qu'il mourut peu de temps après, âgé d'environ 80 ans.

34 H. Ser-Odjav, «Şine oldson Tüüreg biçeesiyn tuhay [Yeni bulunmuş bir Türkçe yazıt hakkında]», *Studia Archeologica*, Institutu Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus I, Fasc. 7, Ulaanbaatar, 1960, s. 1-4; H. Ser-Odjav, *Mongolın Ertüny Tuuh [Mogolistan'ın Eski Tarihi]* Ulaanbaatar, 1977, s. 143.

b) *Şive hususiyeti olarak* : Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinde *m-*, Tonyukuk âbidelerinde *b-*'dir. Bu şive hususiyeti yüzünden Tonyukuk'un ilk satırı daima yanlış tercüme edilmiştir³⁵.

c) *Muhteva hususiyeti olarak* : Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinde anlatılan hadiseler, 12 hayvanlı Türk takvimine göre, yıl, ay ve gün belirtilerek kaydedilmiştir. Bu şekilde tarih bildirme, Suci, Taryat vs gibi devrin diğer âbidelerinde de görülmektedir. Buna karşılık Tonyukuk âbidelerinde, bir defa bile olsun, tarih zikredilmemiştir. Tonyukuk âbidelerinin herhangi bir tarih kaydı ihtiva etmemesi yüzünden, bu âbidelerde zikredilen hadiseler, Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerindeki tarihlendirilmelere göre tespit edilmektedir.

Tonyukuk âbidelerindeki hadiseler, Thomsen'den beri ;

1. Bölüm (1-19. satırlar) İl tiriş Kagan devrindeki hadiseler,
2. Bölüm (20-48. ») Kagan (Türk Böğü) Kagan devrindeki hadiseler,
3. Bölüm (49-62. ») Tonyukuk'un İl tiriş, Türk Böğü (Kagan) ve Bilge Kagan devrindeki başarılı hizmetlerinin toplu hülâsası, şeklinde olmak üzere, üç bölüme ayrılmıştır.

İlim âleminde, 1970'lere kadar bu üç devreli tasnif kullanılmıştır³⁶.

Tonyukuk âbidelerinin sistematik tasnifi son olarak Sir Gerard Clauson tarafından yapılmıştır³⁷. Clauson'a göre 62 satırlık metin şu bölümlere ayrılmaktadır :

1. Bölüm : 1.. *satır*. Âbide sahibinin adı, âbide sahibinin nerede doğduğu ve âbide sahibi doğduğunda Türk milletinin durumunun ne şekilde olduğu.
2. Bölüm : 2-4. *satırlar*. Yarım kalmış ayaklanma (679-681).
3. Bölüm: 4-6. *satırlar*. İl tiriş'in başarılı ayaklanması (682).
(Bu satırlara paralel metinler olarak: Köl Tigin, D, 12-14; Bilge Kagan, D, 10-12. satırlar).

35 İlk satırın doğru tercümesi için bk. Osman F. Sertkaya, «The First Line...».

36 S. G. Klyastorniy, *Drevnetyurkskie Runičeskie Pamjatniki Kak Istoçnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskova 1964, s. 66-67.

37 Sir Gerard Clauson, «Some notes...».

4. Bölüm : 7-11. *satırlar*. *Yin shan* bölgesinden göçmeden önceki hadiseler (682-687).

(Paralel metinler: KT, D, 14-15; BK, D, 12-13. Paralel metin Tonyukuk'a göre daha teferruatlıdır).

5. Bölüm : 12-15. *satırlar*. Ötüken (Hangay) dağlarına göç (687). (Köl Tigin ve Bilge Kagan'da bu hadise ile ilgili bilgi yoktur).

6. Bölüm : 15-17. *satırlar*. Oğuz'a boyun eğdirilmesi ve *Ku-tu-lu*'nun *İl tiriş* ünvanını alması (687 ve sonrası).

(Paralel metinler: KT, D, 14-16; BK, D, 12-13).

7. Bölüm : 18-19. *satırlar*. *Shan tung*'a akınlar (693-706 arası). (Paralel metinler: KT, D, 17; BK, D, 15; KT, K, 3).

8. Bölüm : 19-29. *satırlar*. Kırgız'a boyun eğdirilmesi (710). (Paralel metinler: KT, D, 35-36; BK, D, 26-27).

9. Bölüm : 29-43. *satırlar*. On Ok ve Türgiş'e karşı sefer (710). (Paralel metinler: KT, D, 36-38; BK, D, 27-28).

10. Bölüm : 43-47. *satırlar*. Demir Kapı seferi (710 veya 711). (Paralel metinler: KT ve BK'da çeşitli yerlerde telmihler).

11. Bölüm. 48-62. *satırlar*. İl tiriş Kagan'ın kahramanlıkları, Tonyukuk'un İl tiriş Kagan'a, Kapgan'a ve Bilge Kagan'a hizmeti (682-716 ve daha sonraları).

Sir G. Clauson'un bu tasnifindeki 1.-8. bölümler, Thomsen'deki 1. bölüme, 8-10. bölümler, Thomsen'deki ikinci bölüme, 11. bölüm ise Thomsen'deki üçüncü bölüme tekabül etmektedir.

11 bölüm ihtiva eden bu âbidelerin dikilme tarihi için, araştırmacılar tarafından çeşitli tarihler teklif edilmiştir.

A.N. Kononov³⁸ tereddütlü olarak 712-716 yıllarını, S.G. Klyaştorıny³⁹ 716 yılını, M. Mori⁴⁰ ve Sir G. Clauson⁴¹ 716 veya biraz sonrasını, V. Thom-

38 A. N. Kononov, *Grammatika Yazıka Tyurkskiş Runiçeskiş Pamyatnikov (VII-IX vv.)*, Leningrad 1980, s. 15.

39 S. G. Klyaştorıny, *Drevnetyurkskie*, s. 67.

40 M. Mori, s. 92.

41 Sir Gerard Clauson, «Some notes ...», s. 132 (Türkçe trc. s. 147).

sen⁴² 720 civarını, T. Tekin⁴³ 720 yılını, H.N. Orkun⁴⁴ 725 yılını, L. Bazin⁴⁵ 726 veya biraz sonrasını, âbidelerin dikilme tarihi olarak kabul etmişlerdir.

Acaba bu tarihlendirmelerin hangisi doğrudur?

Bana göre, önce Tonyukuk âbidelerinin yazılmış olamayacağı tarih tespit edilmelidir. II. taşının Kuzey yüzünün dördüncü satırındaki *Türk Bilge Kağan Türk Sir bodunuğ Oğuz bodunuğ igidü olurur* (Türk Bilge Kağan, Türk Sir milletini, Oğuz milletini idare etmektedir) cümlesinden de açıkça anlaşılacağı üzere, Tonyukuk âbideleri, Kapgan Kagan'ın ölümü ve Bilge Kagan'ın tahta çıkış tarihi olan 716 yılından önce ve Bilge Kagan'ın ölüm yılı olan 734 yılından sonra yazılmış olamaz. Ayrıca, Tonyukuk, II. taşın Doğu yüzünün 8. satırındaki *Türk Bilge Kağan ilinğe bitiddim. Ben Bilge Tonyukuk* (Türk Bilge Kagan ülkesinde yazdırdım. Ben Bilge Tonyukuk) cümlesinde de görüldüğü üzere âbidelerini kendisinin yazdığını söylemektedir. Bir başka söyleyişle âbidelerinin yazıldığı tarihte ve hattâ tamamlandığı tarihte hayattadır. Hülâsâ, *Tonyukuk âbideleri, Bilge Kagan'ın sağlığında ve Köktürk tahtındaki kağanlığı esnasında bizzat Tonyukuk tarafından yazdırılarak diktirilmiştir*. Yani Tonyukuk âbideleri Bilge Kagan'ın ölüm yılı olan 734 yılından sonra yazılmış olamaz. En geç tarih olarak, Bilge Kagan'ın öldüğü yıl olan 734 yılında, Bilge Kağan sağ iken, veya 734 yılından önceki bir tarihte yazılmış olabilir. Bu tarihi tespit için tek yol, Tonyukuk âbidelerindeki bilgileri, Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerindeki paralel ifâdelerle karşılaştırıp, neticeye gitmektir.

Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinde, Tonyukuk'tan ve hizmetlerinden hiç bahsedilmez. Bu iki âbidede, Tonyukuk Boyla Bağa Tarğan adı, sadece bir defa Bilge Kagan, Güney yüzü, 14 satırda, o da 716 yılında Bilge Kagan'ın köktürk tahtına geçişi münasebeti ile Bilge Kagan'a biat edenler arasında olmak üzere, zikredilir.

42 V. Thomsen, «Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung», *ZDMG*, 78, Leipzig, 1924-1925, s. 161. (Türkçe trc. s. 110).

43 T. Tekin, s. 11. «His memorial must have been erected around 720».

44 H.N. Orkun, s. 99. Orkun'un bu tarihi neye ve kime dayanarak verdiği meçhuldür.

45 Louis Bazin, s. 207. «Compte tenu des détails funéraires en usage, l'inscription qu'il avait rédigée pour lui servir d'épithaphe ne dut être gravée qu'en 726 ou un peu après.

Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerindeki paralel ifâdelerde, Bilge Tonyukuk'a karşı ısrarlı bir sükût görülmektedir.

Bilge Tonyukuk'a karşı Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinde görülen bu ısrarlı sükutun sebebi, Kapgan Kagan'ın ölümünden sonra Köktürk Kağanlığı tahtına Kapgan'ın oğlu olan *İni İl Kagan* (Çin kaynaklarında: *Fu-kü*)'ın çıkması hadisesinde, Bilge Tonyukuk'un İl tiriş Kagan'ın oğlu Bilge'nin tarafına ağırlığını koymayışı olmalıdır. Bilindiği gibi *İni İl Kagan*, tahta çıktıktan iki ay kadar sonra Köl Tigin tarafından gerçekleştirilen bir darbe ile, maiyetiyle birlikte öldürüldü ve Köktürk Kağanlığı tahtına Bilge geçti. Tonyukuk'un bu kanlı iktidar değişikliğinde sağ bırakılmasının sebebi, daha önce de zikrettiğim üzere Tonyukuk'un kızı olan P'o-fu Hatun'un Bilge (Kagan) ile evli olmasıdır. Tonyukuk 716 darbesinde sağ bırakılmış, fakat devlet hizmetinden uzaklaştırılmıştır. Belki de bu uzaklaştırılış bir sürgün şeklinde idi. Bilge-Tonyukuk âbidelerinin Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerine 300 km kadar uzakta olması, kezâ abidelerinin Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinden farklılıklar göstermesi, Tonyukuk'un payitahttan uzakta, kendi kabilesi arasında yaşadığını düşündürmektedir. Tonyukuk âbidelerinde ise, Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerindeki bu ısrarlı sükûta karşı, sitemli bir ifâde kullanılmaktadır. Bu sitemle dolu kırgın ifâde, Köl Tigin ve ağabeyi Bilge Kagan'ın ısrarlı sükûtlarına Bilge Tonyukuk'un bir cevabı olmalıdır. Bilge Tonyukuk, ikinci taşın Doğu ve Kuzey yüzlerinde şöyle demektedir:

- (1) *Kapgan Kagan [yiti] otuz yaşka [tegi Böğü Çor erti] /
anda [kisre Kagan bolmış] erti / Kapgan, kagan olurtı /
Tün udımatı, (2) küntüz olurmatı,
kızıl kanım töküti, kara terim yügürti,
ışig küçüg ebirdim ök /
Uzun yelmeg yime itim ok /*
- (3) *Arkuy kargug olgurtım ok /
Yanigma yagıg kelürir ertim /
Kaganıman sü iltdimiz /
Teñgri yarlıkazu, (4) bu Türk bodun ara,
Yaraklıg yagıg yeltürmedim,
tögünlüg atıg yügürtmedim /
İl tiriş Kagan kazganmasar, (5) udu, ben özüm kazganmasar,
il yime, bodun yime, yok erteçi erti /*

[İl tiriş Kagan] kazgantukın için, udu, özüm kazgantukum için,
(6) *il yime il boldı, bodun yime bodun boldı /*

Özüm karıg boldum, ulug boldum /

*Neñg yirtteki kaganlıg bodunka (7) büntegi bar erser,
ne buñgi bar erteçi ermiş /*

(8) *Türk Bilge Kagan ilinğe bititdim / Ben Bilge Tonyukuk /*

(İkinci taş, Doğu yüzü, 1-8. satırlar)

Kapgan Kagan yirmi [yedi] yaşına [kadar Böğü çor idi].

ondan [sonra kagan olmuş idi] / Kapgan, kagan oldu /

Gece uyumadan, gündüz oturmadan,
kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak,
iş gücü bizzat yürüttüm /

Uzun keşif kolunu da bizzat gönderdim /

Siperi, nöbet yerini bizzat tesis ettirdim /

Kaçan düşmanı (geri) getirir idim /

Kaganım ile ordu sevkettik /

Tanrı korusun, bu Türk milleti içerisine,
silahlı düşmanı sokturmadım,

damgalı atını koşturmadım.

İl tiriş Kagan kazanmasa ve ben kendim kazanmasam

memleket de millet de yok olacak idi /

[İl tiriş Kagan] kazandığı için ve ben kendim kazandığım için,
memleket de memleket oldu, millet de millet oldu /

Ben ihtiyarladım, yaşlandım /

Herhangi bir yerdeki kaganlı millette benim gibisi var ise,
ne sıkıntısı mevcut olacak imiş /

Türk Bilge Kağan'ın ülkesinde yazdırdım / Ben Bilge Tonyukuk /

(İkinci taş, Doğu yüzü, 1-8. satırlar)

- (1) *İl tiriş Kagan kazganmasar, yok erti erser,
ben özüm Bilge Tonyukuk kazganmasar, ben yok ertim erser,*
- (2) *Kapgan Kagan[neñg] Türk Sir bodun yirinte,
bod yime, bodun yime, il yime, idi, yok erteçi erti /*
- (3) *İl tiriş Kagan, Bilge Tonyukuk kazgantuk için,
Kapgan Kagan Türk Sir bodun yorudıka bu [ilte kagan erti ...]*

(4) ... *Türk Bilge Kagan Türk Sir bodunug Oguz bodunug igidü
oburur.*

(İkinci taş, Kuzey yüzü, 1-4. satırlar)

İl tiriş Kagan kazanmasa, yok olsa idi,
ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasa, ben yok olsa idim,
Kapkan Kagan(ın) Türk Sir bodun yerinde,
kabile de, millet de, memleket de, yok olacak idi /
İl tiriş Kagan, Bilge Tonyukuk kazandığı için,
Kapkan Kagan, Türk Sir bodun(un) devam ettiği bu [ülkede
Kagan idi.]

... Türk Bilge Kagan Türk Sir milletini, Oguz milletini idare
ederek hüküm sürüyor. /

(İkinci taş, Kuzey yüzü, 1.-4. satırlar)

Bu cümlelerde üstü kapalı bir cevap ifâdesi görülmektedir. Yani Bilge Tonyukuk, âdetâ İl tiriş Kagan ve Kapkan Kagan devrini, onlardan sonra gelen idareciler olan Köl Tigin ve ağabeyi Bilge Kagan'a hatırlatmakta ve onlara; «siz âbidenizde şöyle diyorsunuz amma, doğrusu benim anlattığım gibidir» demektedir.

Tonyukuk âbidelerindeki motiflerin, Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerindeki paralel ifâdelerle dikkatli bir şekilde mukayese edilmesi, bu cevap fikrini kuvvetlendirmektedir. Şöyle ki :

Köl Tigin, Doğu yüzü, 8-10. satırlar, Bilge Kagan, Doğu yüzü, 8-9. str.

*Türk kara kamag bodun ança timiş:
illig bodun ertim. ilim amrı kam?
kimge ilig kazganur men tir ermiş.
Kaganlag bodun ertim. Kaganam kam?
Ne kaganka işig küçüg ebirür men tir ermiş.
Ança tip, Tabgaç kaganka yağı bolmış.
Yağı bolup, itinü yaratınu umaduk yana içikmiş ...*

«Türk halk kitlesi şöyle demiş :
Ülkeli millet idim. Ülkem şimdi nerede?
Kime ülkeyi kazanıyorum der imiş.
Kaganlı millet idim. Kaganım nerede?
Hangi kagana hizmet ediyorum der imiş.

Öyle diyip, Çin kaganına düşman olmuş.
Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine
(Çin'e) tabi olmuş ...».

Tonyukuk, I. taş, Batı yüzü, 2-4. satırlar :

*Türk bodun kanın bulmayın tabgaçta adrıldı,
Kanlandı / Kanın kodup Tabgaçka yana içikti /
Teñgri ança timiş erinç /
Kan birtim. Kanañın kodup içiktiñg.
İçiktik için teñgri ölütmüş erinç.
Türk bodun ölti, alkıntı, yok boldı.
Türk Sir bodun yirinte bod kalmadı.*

«Türk milleti hanını bulmadan Çinden ayrıldı.
Han seçti / Seçtiği hanı terkedip, yine Çin'e tabi oldu.
Tanrı şöyle buyurmuştur :
Han verdim. Hanını terkederek (Çin'e) tabi oldun.
(Türk milleti Çin'e) tabi olduğu için, tanrı öldürmüştür.
Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu.
Türk Sir milletinin yerinde kabile kalmadı».

Bu iki ifâdede Tonyukuk âbidesindeki satırların KT ve BK'a nazaran daha teferruatlı olduğu görülmektedir.

Köl Tigin, Doğu yüzü, 10-14. strlar; Bilge Kagan, Doğu yüzü,
10-12. satırlar :

*Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı ança itmiş (erinç)
Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolzun tiyin,
kañım İl tiriş Kaganuğ, ögüm İl bilge Katunug
teñgri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç.
Kañım kagan yiti yigirmi erin taşıkmaş.
Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıktaki tağıkmaş, tağdaki inmiş.
tirilip yitmiş er bolmaş. Teñgri küç birtük için,
kañım kagan süsi böri teg ermiş, yağısı kony teg ermiş.
İlgerü kurıgaru sülep, tirmiş kubratmaş.
Kamağı yiti yüz er bolmaş. Yiti yüz er bolup,
ilsiremiş, kagansıramaş bodunug, küñgedmiş kuladmaş bodunug,
türk törüsin ıçınmaş bodunug,
eçüm apam törüsinçe yaratmaş, boşğurmaş.
Tölis Tarduş bodunug anda itmiş.
Yabguğ şadıg anda birmiş.*

Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün mukaddes toprağını suyunu
öylece tanzim etmiştir.

Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye,
babam İl tiriş Kagan'ı, annem İl bilge Hatun'u
gök tepesinden tutup yükseltmiştir.
Babam Kağan on yedi er ile isyan etmiş,
İsyan ediyor diye haber duyarak, şehirdekiler dağa çıkmış,
dağdakiler inmiş, bir araya gelip yetmiş er olmuş.
Tanrı güç verdiği için babam Kağan'ın askeri (ordusu)
Kurt gibi imiş, düşmanı Koyun gibi imiş.
Doğuya (ve) batıya asker sevk edip (çeşitli kabileleri)
bir araya getirmiş, birleştirmiş. Hepsi yedi yüz er olmuş.
Yedi yüz er ile yurdunu, kağanını kaybeden milleti,
cariye ve kul olmuş milleti, Türk töresini kaybetmiş milleti,
ecdadının töresine göre yaratmış, yetiştirmiş.
Tölis ve Tarduş milletini orada tanzim etmiş.
Yabgu'yu Şad'ı orada vermiş.

Tonyukuk, I. taş, Batı yüzü, 4-6. satırlar.

*ıda taşa kalması kubranıp yiti yüz boldı.
İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti.
Yiti yüz kişig udazıgma uluğı şad erti.
Aygıl tidi. Ayıgması ben ertim. Bilge Tonyukuk.
Kagan ma kılaryn tidim. Sakındım.
Toruk bukahl semiz bukahl arkada böñgser
semiz buka toruk buka tiyin birmez ermiş tiyin ança sakındım.
Anda kisre teñgri bilig bertük için özüm ök kagan kaldım.*

Ormana sığınan ve dağa çıkan bir araya gelerek yedi yüz kişi
oldular.

(Bu yedi yüz kişinin) iki bölümü süvari, bir bölümü piyade idi.
Yedi yüz kişiyi idare eden yaşlıları «Şad» ünvanını taşıyordu.
«Fikrini söyle!» dedi. Müşâviri ben idim. Bilge Tonyukuk.

.....
.....
.....
.....

Bu ifâdelerde, KT ve BK'da 681 dirilişinin teferruatının Tonyukuk'a göre fazla olmasına mukabil, Tonyukuk'ta daha mühim bir hadisenin İl

Tiriş'in Tonyukuk tarafından Kagan seçildiği veya seçtirildiğinin açıklandığını görüyoruz. Tonyukuk daha aydınlatıcı ve açıklayıcı bilgi vermiş oluyor.

Tonyukuk'un dördüncü bölümündeki hadiseler, KT, D, 14-15 ve BK, D, 12-13'de daha teferruatlı bir şekilde anlatılır. Tonyukuk ise bu hadiseler sırasında İl tiriş kagan'ın müşaviri ve ordu kumandanı olduğunu açıklar. Ve oturdukları coğrafi bölgeyi bildirir.

Tonyukuk'un beşinci bölümü olan Ötüken (Hangay dağları) bölgesine göç, KT ve BK âbidelerinde anlatılmaz. Zaten bu devrede (687 yılında) Bilge üç, Köl iki yaşındadır. Tonyukuk, bu göç hadisesini fevkalade teferruatlı bir biçimde anlatmaktadır. Ve Ötüken'e göç etme hadisesinde son kararı kendisinin verdiğini söylemektedir.

Tonyukuk'un altıncı bölümü Oguz'a boyun egdirilme hadisesidir. Köl Tigin, ve Bilge Kagan âbideleri «*biriye tabgaç bodun yağı ermiş, yırıya baz kagan tokuz oguz bodun yağı ermiş...*» diyerek güney ve kuzeydeki düşmanları belirtirler ve Oguz ile yapılan bir savaşı anlatmayıp, sadece Baz Kagan'ın balbalının dikildiğini söylerler. Oguz savaşı Tonyukuk'da teferruatı ile anlatılır. Düşman ile Togla nehrinin kenarında karşılaşmıştır. Düşmanın 3000 kişilik askerine karşılık, Köktürklerin iki bin askeri vardır. Savaş neticesinde Oguz'un püskürtüldüğü ve Togla nehrine sürüldüğü, yoldan ricat edenlerin ise tamamiyle öldürüldüğü anlatılır. Ve bu hadiseden sonra dört yöne dağılmış Türk kabilelerinin bir araya gelmesi Tonyukuk'un Ötüken'e yerleşmiş olması ile izah edilir.

Tonyukuk'un yedinci bölümü *Shan-tung* bölgesine yapılan akınlardır. KT ve BK âbidelerinde *Şantung yazıka* sefer edildiği söylenir. Tonyukuk ise *Şantung* şehirlerinden 23 tanesinin alınarak denize ulaşıldığını söyler. Maamafih bunu bir teferruat olarak saymak doğru değildir. Çünkü Köktürk ordusu biri Bilge Kagan ve Köl Tigin'in diğeri ise Tonyukuk'un kumandasında ikiye ayrılmış olsa gerektir. Bilge ve Köl Tiginlerin kumanda ettiği ordu, baskın yapıp Çin ordusunu üzerlerine çekmiş, müdafaasız kalan kısma ise Tonyukuk'un kumanda ettiği ikinci ordu hücum ederek 23 Çin şehrini zapt etmiştir. Dolayısıyla her kes kendi âbidesinde yapmış olduğu seferi anlatır.

Tonyukuk'un sekizinci bölümü Kırgız'a karşı yapılan seferdir. Bu sefer Köl Tigin, Doğu, 34-36. satır ile Bilge Kagan, Doğu 26-27. satırlarda çok kısa olarak anlatılır. Derin karda ilerleme, gece yapılan hücum vs gibi teferruat aynıdır. Fakat Tonyukuk, hadiseleri ve bu hadiselerdeki

rolünü belirtecek bir şekilde teferruata girer. Orduyu idare eden, kararları veren hep Tonyukuk olarak gözüktür.

Köl Tigin, Doğu yüzü, 34-36. satırlar.

*Köl Tigin [altı otuz] yaşına Kırkız tapa süledi m i z.
Süñgü batıma karıg söküpen Kögmen yışig toga yorıp,
Kırkız bodunug uda bast ı m i z.
Kaganın birle Soñga yışda süñgüşd ü m ü z.
Köl Tigin Bayırkun[ıñ ak adır]r[ıg] binip oplayı tegdi.
Bir erig okın urtı. İki erig ud aşuru sançdı.
Ol tegdükte Bayırkunıñ ak adırıg udlukın sıyu urtı.
Kırkız Kaganın öliirtümüz. İlin alt ı m i z.*

Bilge Kagan, Doğu yüzü, 26-27. satırlar.

*Yiti o[tuz yaşım]a Kırkız tapa süle d i m.
Süñgü batıma karıg söküpen Kögmen yışig toga yo[rıp],
Kırkız bodunug uda bast ı m.
Kaganın birle Soñga yışda süñgüş d ü m.
Kaganın öliir t ü m. İlin anda al t ı m.*

Köl Tigin ile Bilge Kagan kitâbelerinin belirli farkı Köl Tigin'in yapılan işleri çokluk ifâdesi ile *biz* şeklinde, buna karşılık Bilge Kagan'ın teklik ifâdesi ile *ben* şeklinde anlatmasıdır.

Tonyukuk'un dokuzuncu bölümü, Kırgız'lara karşı yapılan seferi anlatır. Bu sefer Köl Tigin, Doğu yüzü, 36-38. satırlar ile BK, Doğu yüzü, 27-28'de kısaca anlatılır. Tonyukuk ise hadiseyi 15 satırda anlatır ve teferruatta Sü Başının İni il Kagan olduğunu, Tarduş Şad yani Bilge Kagan'ın onun maiyetinde olduğunu belirtir. Kapgan Kagan hanımının yog merasimi için Ötüken'e gitmiştir. Orduyu Tonyukuk sevk eder. Çin kaynaklarında görülen yanlış, Kagan'ın bizzat Köktürk ordusunun başında olduğunun belirtilmesidir. Bu ise Tonyukuk'un Kapgan Kagan'ın flâması ile düşmana hücum ettiğinden başka bir şey olamaz. Bir harp hilesini Çinliler anlayamamıştır. Bilge, kendisinin hücumu başlattığını söyler ki bu doğru olmalıdır. Yani orduyu idare eden Tonyukuk, Tarduş Şad olan Bilge'nin kumanda ettiği sağ kanat'a ilk hücum emrini vermiştir. Dolayısıyla bu bölümdeki en mühim teferruat İni İl Kagan'ın *sü başı* olarak ordunun başında olduğunun zimmen belirtilmesidir. Bu şimdiye kadarki farkların en mühimidir denilebilir.

Köl Tigin, Doğu yüzü, 36-38. satırlar;

*Ol yılka Tü[rgi]ş tapa Altun yışıg] toga
İrti[ş] ögüzüg keçe yori dı m ı z.*

Türgi[ş] bodunug uda bas t ı m ı z.

Türgi[ş] kagan süsi Bolçuda otça boraça kelti.

Sünğüştüümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi.

Başgu boz k [.....] tutuzdı.

*İkisın özi aldızdı. Anta yana kirip / Türgi[ş] kagan buyruka
Az Toto[ş]kug eligin tutdı.*

Kaganın anda öldür t ü m ü z. İlin al t ı m ı z.

Kara (Kaganıka ?) Türgi[ş] Bodun kop içikdi.

Ol bodunug Tabarda ko[ndurtumuz.]

Bilge Kagan, Doğu yüzü, 27-28. satırlar.

*Ol yılka Türgi[ş] tapa Altun yışıg] a[şa]
[İr]ti[ş] ögüzüg keçe yori [d ı m .*

Türgi[ş] bodunug uda] bas d ı m .

Türgi[ş] kagan süsi otça boraça kelti.

Bolçuda sünğüş t ü m ü z.

Kaganın, yabgu[sı]n, şadı n anta ölür t ü m .

İlin anda al t ı m .

Köl Tigin ile Bilge Kagan kitâbelerindeki belirli fark, yine Köl Tigin'in yapılan işleri çokluk ifâdesi ile, *biz* şeklinde, buna karşılık Bilge Kagan'ın teklik ifâdesi ile, *ben* şeklinde anlatmasıdır.

Tonyukuk'un 10. bölümü 710-711 yıllarında Demirkapı geçidine doğru yapılan seferi anlatır. KT ve BK'da bu sefer ile ilgili belirli bir kayıt yoktur. Ancak çeşitli yerlerde telmihler vardır. Tonyukuk Bu seferde de *İni İl Kagan*'ın rolünü belirtmektedir. Ordu kumandanı *İni İl Kagan*'dır. vs vs.

Nihayet 11. bölüm, Tonyukuk'un İl Tiriş Kagan devrindeki ve Kapgan Kagan devrindeki hizmetlerinin açıkça ve sert cümlelerle belirtildiği bölüm, gelmektedir. Yukarıda verdiğimiz bu bölüm ve daha önceki bölümlerin muhatabı, *Bilge Kagan*'dır.

Şimdi Tonyukuk ile KT ve BK'daki paralel ifâdeler niçin birbirinden bu kadar fark arz etmektedir. Sorusuna cevap verelim.

Bana göre, Tonyukuk, Köl Tigin âbidesi dikildiğinde, Doğu yüzünde kendi devrinden önceki ve kendisinin karışmış olduğu hadiselerin anla-

tılışını okumuş ve oradaki bilgilere açıklayıcı bir cevap vermiş olmalıdır. O takdirde Köl Tigin abidesinin dikiliş tarihi olan 732 ve sonrası Tonyukuk'un âbidelerini yazdırmış ve diktirmiş olduğu zamandır. Bu zaman da, hiç bir vakit 734 yılını geçemeyeceğine göre, Tonyukuk âbidelerinin yazılış tarihi, 732 ile 734 yılları arasında olmalıdır. Belki Tonyukuk bir kaç yıl daha yaşamıştır.

Tonyukuk'un doğum tarihi olarak kabul edilen 646-647 tarihi gerçek ise Tonyukuk, âbidelerini yazdırdığı yıllarda 85 yaşının üzerinde olmalıdır. Esasında 85 yaş Bozkır'da yaşayan biri için normal bir yaştır. I. Köl İç Çor'un 80 yaşında öldüğünü unutmayalım. Keza Yenisey âbidelerinden 36 numaralı olan Tuba II'nin ilk satırı *yüz yaşayın!* temennisi ile başlamaktadır.